

TEKSTIANALYYSIN SOVELTAMISESTA KIRJALLISIIN TEKSTEIHIN

MATTI LEIWO

Jyväskylän yliopisto

1. Tekstianalyysi ja analyttinen lukeminen

Tekstianalyysia voidaan koulussa soveltaa kirjallisiin teksteihin kahdessa eri tarkoituksessa: tavoitteena voi olla tekstianalyysin esittely ja opettaminen kielitaidon ja kieliopin osana. Tavoite on siis lingvistinen. Tekstianalyysia voidaan soveltaa myös lukukokemusten jäsentämiseksi ja lukukokemusten vertailemiseksi, kirjallisen tekstin analyysin helpottamiseksi ja täsmentämiseksi. Vaikka nämä näkökulmat eivät ole toisensa poissulkevia, painottuvat niissä hyvin erityyppiset asiat.

Tarkastelen tässä vain tekstianalyysin soveltamista analyttiseen kaudokirjallisten tekstien lukemiseen. Analyttisellä lukemisella tarkoitan ymmärtävää lukemista, jolle on tyypillistä erityisesti

1) laajojen kokonaisuuksien ja niiden välisten suhteiden jäsentäminen kognitiivisesti päättelemällä,

2) lukemistapahtuman edetessä tapahtuva sisällön uudelleenstruktuurointi, ja

3) kirjallisten tekstien osalta lisäksi kirjallisten keinojen, esimerkiksi kielellisten erikoispiirteiden, sekä kirjallisten ideoiden oivaltaminen ja "esteettisten elämysten" saaminen. Analyttinen lukeminen on siis hyvin monitahoinen tapahtuma, jota ei voi tyhjentävästi kuvata psykolingvistisesti tai kognitiivisesti, ei kielitieteellisesti eikä esteettisesti.

Tekstilingvistisiä käsitteitä voi analyttisessä lukemistapahtumassa soveltaa melko rohkeasti: tavoitteena on lähinnä tekstin sisällön analysointi eikä keinojen aukottomuus. Muutenkin analyysimenetelmän painottaminen ja formaalien keinojen korostaminen saattaa häiritä lukukokemusta ja kokonaisvaltaista hahmotusta.

Näistä syistä on tekstilingvistisessä käsitteistössä pyrittävä käsitteiden minimimäärään, niiden intuitiiviseen ymmärrettävyyteen sekä operatio-

naaliseen hyötyyn. Käsitteet on voitava omaksua tai oivaltaa melko lyhyen harjoitusjakson pohjalta. Ne eivät voi olla loogis-formaalisia vaan niiden on oltava intuitiivisia, vaikka niiden määritelmässä ja käytössä onkin voitava hyödyntää kieliopillis-leksikaalisia vihjeitä.

2. Kertovan tekstin peruskäsitteitä

Koetan seuraavassa hahmottaa joitain kertovan tekstin analyysiin sopivia käsitteitä, jotka liittyvät koulun kielitiedon ja kieliopin opetukseen - tai ainakin voidaan siihen liittää - ja joita voidaan käyttää erityisesti lyhyehköjen, juonellisten tekstien tai tekstikatkelmien analyysissä.

Juonellisten tekstien perusrakenteeseen kuuluu juoni, ja analyyttisen tarkastelun peruskäsitteeksi käy juonikäännne tai yksinkertaisesti käännne. Se on tekstin makrostruktuuriin kuuluva sisällöllinen käsite ja tarkoittaa kohtaa, jossa tekstiin tuodaan uusi näkökulma, juonen käsittelyyn yllättävä käännne tai siirtymä. Sen leksikaalis-kieliopillisia tunnuksia tai korrelaattoreja ovat tempuksen, ajan, paikan tai muiden määritteiden muuttuminen tai uusien määritteiden esittäminen, ja sitä voi (mutta ei tarvitse) signaloida myös uuden kappaleen alku.¹

Käännneanalyysi saattaa johtaa useisiin erilaisiin ratkaisuihin, mikä on kuitenkin paremminkin etu kuin haitta luokahuonetyöskentelyssä: se mahdollistaa luokassa tutkivan keskustelun, jossa keskustelijat ovat keskustelunaiheen suhteen samanarvoisia, vastakohtana keskustelulle, jossa (yleensä) opettaja tietää ja hallitsee asian ja koettaa saada muut huomaamaan samat seikat (ns. opetuskeskustelu). Keskustelutyypeistä tarkemmin kts. Leiwo-Kuusinen-Kuusisto 1981).

Seuraava taulukko esittää yhden mahdollisen juonikäännneanalyysin Pentti Haanpään novellista "Reppuselkäinen mies ja laiha hevonen" (Liite 1) ja analyysin perustana käytetyt pragmaattiset ja leksikaalis-kieliopilliset vihjeet.

¹ Ajatus "juonikäännneestä" kirjallisuuden kielellisen analyysin perusyksikkönä on peräisin Aatos Ojalan ja Roger Fowlerin keskusteluista Jyväskylän yliopistossa pidetyssä kirjallisuuden kielen analyysiseminaarissa 1970-luvun alkupuolella.

Pentti Haanpään novellin "Reppuselkäinen mies ja laiha hevonen" käänteet ja niihin liittyvät kielelliset viinjeet

1. Reppuselkäinen mies käveli tiellä...
 - Tien, sään ja maiseman kuvausta
2. Sitten näkyi korkean vaaran laella vanha ja harmaa talo...
 - Sitten ja tempuksen muuttuminen preesensistä imperfektiin signaloi käännettä: tullaan tapahtumapaikalle
3. Reppuselkäinen mies lähestyi ja näki talon peltujen laidassa hevosen, ...
 - Kuvauksesta siirrytään toimintaan, subjektina reppuselkäinen mies
 - hevonen (otsikon toinen pääasia) tuodaan tekstiin ja kuvataan pluskvamperfektissä
4. Räntä löi miestä vasten naamaa, ...
 - siirrytään miehen ärsyyntyneeseen mielentilaan, kuvaus palaa imperfektiin
5. Työntekijät katsoivat tulijaa. Tämä tulija aloitti. ...
 - siirrytään dialogiin ja isännän ja kulkijan sanailuun ja kaupanteokoon, reppuselkäinen mies muuttuu tulijaksi
6. Outo mies palasi ostamansa eläimen luo ja käivoi repustaan naganin, ...
 - dialogista palataan kerrontaan, keskustelustas toimintaan; näkökulma muuttuu ja reppumiehestä tulee outo kulkija; reppumiestä katsotaan talon työväen silmin; kertomuksen huipentuma
7. Harmaa räntä löi yhäkin kulkijaa vasten kasvoja, ...
 - palataan kertojan näkökulmaan ja tilanteeseen ennen huipentumaa
8. Mutta seuraavana aamuna, maksaessaan ...
 - konjunktio ja ajan määre siirtävät kertomuksen uuteen vaiheeseen, paikaniilmaus erämaakylässä uuteen paikkaan, miehen pohdiskeluihin
9. Reppuselkäinen mies käveli jälleen kohti pohjoista....
 - palataan (jälleen) alkuasetelmaan, tapaus on ohi ja sää kirkastunut, symboliset (?) rännänrippeet osoittavat tapahtumasta jääneen muiston.

Kuten analyysistä näkyy, käänteet eivät ole kappaleiden alussa, kappale ei ole kertomuksen sisällöllinen yksikkö. Toinen käänne esimerkiksi on keskellä kappaletta, ja sen tärkein signaali on paluu kuvailujaksojen preesensistä kertomuksen juonta kuljettavaan imperfektiin. Toisen kappaleen alun kertovaa imperfektijaksoa taas ei voine pitää varsinaisena käänteenä: se vain toistaa alkutilanteen, pitää varsinaista juonta yllä kuvausjakson keskellä. Tempuksilla onkin tärkeä tehtävä erottaa juonen kuljettaminen kuvauksista ja muista poikkeamista: juonen kuljetusjaksoja seuraa lähes säännöllisesti laventavia jaksosia muissa tempuksissa kuin imperfektissä. Tämä tempusten käytön vaihtelevuus lienee yksi keskeinen rytmin ja vaihtelun ylläpitäjä kertomuksessa. Poikkeama tästä kaavasta on viimeinen kappale, jossa miehen ja luonnon kuvaus on sidottu yhdeksi kertovaksi kokonaisuudeksi imperfektissä.

Hyvin keskeinen käsite kertovan tekstin analysoinnissa on samaviitteisyys, se, miten samaa tarkoitetta (em. tekstissä reppuselkäistä miestä ja hevosta) nimitetään tekstin edetessä, mitä nimityksiä, esim. erilaisia nimityksiä, toistoa, osittaisia synonyymejä tai pronomineja, siitä käytetään. - Seuraavassa taulukossa on lueteltu reppuselkäisen miehen nimitykset kertomuksen eri vaiheissa. Se, miten mieheen viitataan tekstissä, paljastaa kulloisenkin näkökulman ja luo pohjaa tekstistä saadun vaikutelman ymmärtämiselle ja analyttiselle käsittelylle.

Reppuselkäisen miehen nimitykset (samaviitteiset nominilausekkeet)
Pentti Haanpään novellissa "Reppuselkäinen mies ja laiha hevonen".

reppuselkäinen mies	(Kirjaillijan kuvausta)
reppuselkäinen mies	
reppuselkäinen mies	
mies (miestä)	
hän	
hän (hänen)	
tulija (tulijaa)	(Talonväen näkökulma)
tämä tulija	
(Dialogi, jossa miestä <u>sinutellaan</u>)	
reppuselkäinen mies	
hän	
(Dialogi, jossa miestä <u>teititellään</u> : hän osoittautui rahamieheksi)	
outo mies	(Talonväen muuttunut näkökuima
mies	tapahtuman jälkeen)
hän	
kulkija (kulkijan)	(Talonväen muuttunut näkökulma,
tämä	mies poistuu)
kulkija (kulkijaa)	(Kertojan näkökulma)
hän	
hän	
reppumies	
hän	
(Reppumies <u>teitittelee itseään</u> ajatuksissaan sättiessään itseään)	
köyhä mies	(Reppumiehen oma näkökulma
reppumies	tilastaan)
reppuselkäinen mies	

Novellin alussa mies on reppuselkäinen mies tai hän: näkökulma on kertojan. Miehen tullessa tapahtumapaikalle nimitys muuttuu tulijaksi, näkökulma on talonväen näkökulma. Dialogissa miestä aluksi sinutellaan merkityksettömänä kulkijana, mutta kun hän osoittautuu rahamieheksi, isäntä siirtyy teitittelyyn. Kertoja käyttää myös nimitystä outo mies, joka kuvaa talonväen muuttunutta näkökulmaa tapahtuman jälkeen, mutta sitten mies muuttuu jälleen

kulkijaksi ja alkutilanteeseen palattaessa reppuselkäiseksi mieheksi. Ilmaukset eivät ole synonyymejä, vaikka niillä on sama tarkoite.

3. Dialogin peruskäsitteitä

Kertovan tekstin ja tietenkin draamatekstin tapahtumat etenevät usein dialogin välityksellä. Henkilöiden puheenvuorot ovat näytelmissä siirtoja, joilla kehittäelyä viedään eteenpäin. Siirrot muodostavat usein kolmiosaisia kokonaisuuksia, jotka muodostuvat avaussiirrosta, vastaussiirrosta ja seuruusiirrosta. Malliesimerkki tällaisesta kokonaisuudesta on koulussa opettajan kysymys (avaussiirto), johon oppilas vastaa (vastaussiirto) ja jonka vastauksen opettaja hyväksyy tai arvioi (seuruusiirto). Eri asemissa esiintyviä siirtoja voidaan vielä ryhmitellä tarkemmin esim. Sinclairin ja Coulthardin (1975) järjestelmän avulla, jota on soveltanut näytelmien kuvaukseen Suomessa Liisa Korpimies (esim. 1980).

Seuraavassa esimerkki tällaisen analyysin soveltamisesta Veijo Meren tekstiin "Tukikohta" (ss. 186-187, Liite 2).

Opettajan ja Juntusen keskustelu Veijo Meren näytelmässä Tukikohta

Avaussiirto	Vastaussiirto	Seuruusiirto
O: Pianko te sinne naisia saatte, naimattomat miehet	J: Isä on vanhin, se saa alottaa	
O: Onko vanha?	J: Kuusissakymmenissä, mutta on kova mies ... (Kertoo hevosen pelästymisestä)	
J: Tiedättekö, mitä hevonen erityisesti pelkää	O: En tiedä. Ei ne opettajatkään kaikkea tiedä	J: Tuommoisia irralaisia paperinpalasia..
O: Onko kova koti-ikävä?	J: Ei	
O: Taitaa vähän olla. Punastutte.	J: En sen takia. Aina kotona saa olla.	
O: Miksi te punastutte?		
J: Oletteko <u>kauppaan</u> menossa?	O: Kyllä	
O: Voisin tuoda sieltä jotakin ...	J: Jos toisitte tupakkaa	
O: Minkälaista	J: Fenniaa	O: Minä en tunne tupakoita

Kohdassa opettaja ja sotamies Juntunen keskustelevat, ja kuten analyysistä käy ilmi, opettaja tekee yleensä avaussiirrot ja siis ohjaa keskustelua. Juntunen tekee katkelman ensimmäisen avaussiirron kertomuksensa jatkeeksi ja toisen hämillään puheenaihetta vaihtakseen. Katkelman avaussiirrot ovat kysymyksiä yhtä vastaanvättämistä (Taitaa vähän olla. Punastutte) ja tarjoutumista (Voisin tuoda sieltä jotakin) lukuun ottamatta. Keskustelun pysyminen eri teemoissa (naiset ja hevosten pelkäämisessä, koti-ikävässä ja kaupassa käynnissä) on eroteltu viivoin, ks. s. .

Kuten esimerkistä käy ilmi, kolmijakoisuus ei toteudu täydellisenä. Jako eri siirtoihin on myös jossain määrin tulkinnanvaraista, mikä kuitenkin tarjoaa jälleen mahdollisuudet tutkivaan keskusteluun: millä perusteilla luokitella juuri tietyllä tavalla. Analyysiin tarvittavat tärkeimmät meta-lingvistiset käsitteet voivat olla myös intuitiivisesti yksinkertaisia kiel-
len arkianalyysin käsitteitä: kehoitus, käsky, tarjoutuminen, vastaus, vasta-
väite (jonka voisi luokitella myös seurussiirroksi) jne.

Dialogissa vastaavat kertovan tekstin käänteitä avaussiirrot uuden teeman tai toimintasarjan alussa. Henkilöiden välisiä suhteita ja suhtautumista toisiinsa voi tarkkailla sen perusteella, millaisia siirtoja he tekevät: joku tekee koko ajan avaussiirtoja, toinen tyytyvänsä vastaamaan tai seurussiirtoihin. Stereotyyppinen malliesimerkki seurussiirtojen esittäjistä ovat Pilli ja Pulla Pekka Töpöhännässä. Säännöllisesti he esittävät seurupuheenvuoret Monnin avauksiin ja vastauksiin, esim.

Ei meillä mitään joulukuusta ole, murisi Monni, ja siitä minä olen iloinen. Johan koko kaupunki nauraisi, josa meillä olisi sellaisia hassutuksia.

Koko kaupunki nauraisi, sanoi Pilli.

Koulukuuset ovat pelkkää hassutusta, sanoi Pulla.

(Gösta Knutson, Pekka Töpöhäntä pääsee pälkähästä s. 91)

Toinen tärkeä keino henkilöiden välisten suhteiden ilmaisemiseen ovat erilaiset puhuttelut, sinuttelu ja teitittely. Erityisen selvästi osoittavat eriarvoisuutta epäsymmetriset puhuttelut, joissa toinen käyttää sinuttelua mutta toinen teitittelee, esim.

Nimismies: Louhia vuorta västingissä? Miksi?

Juhani: Juuri te, herra, meitä sinne mielisitte kiskoa kilisevissä kahleissa. Ja mistä syystä? Tuosta onnettomasta tempusta Tammiston pihalla, siitä että su'imme vähän selkään noita Toukolan poikia...

Nimismies: Sen valehtelet. Mene hiiteen mies! minulla on tärkeämpiäkin toimituksia.

(Aleksis Kivi, Seitsemän veljestä s. 250)

Puhuttelu saattaa muuttua jopa kertomuksen edetessä: reppuselkäisen miehen saapuessa talon pellolle häntä sinutellaan, mutta kun hän osoittautuu rahamieheksi, talonväki siirtyy teitittelyyn.

Kieli tarjoaa kuitenkin myös mahdollisuudet monenlaiseen peiteltympään suhtautumisten ja asenteiden ilmaisemiseen, todellisten suhtautumisten sailuun tai peräti harhaanjohtamiseen.

Esimerkkinä tällaisesta dialogista tarkasteltakoon äidin ja juuri kotoa muuttaneen tyttären puhelinkeskustelua Veronica Pimenoffin romaanista:

Puhelin soi. - Kehä, vastaa Minna.

- Kai sinä nyt haloollakin voit vastata, sanoi naisääni toisessa päässä.

- Sulla on sitten kanssa joka asiassa huomauttamista, Minna vastasi tuskastuneena.

- No taidat sentään äitisi tuntea vaikken minä sanokaan puhelimeen että "Kehä".

- Kuule, nyt sä taas käyttäydyit ihan idioottimaisesti. Sitä paitsi on todella ihan minun oma asiani miten vastaan puhelimeen ja sillä ei myöskään ole mitään tekemistä sen kanssa tunnenko minä sinun äänesi vain.

- Vai ei mitään tekemistä!

- No ei sitten mitään. Ja sinun äänesi tuntee kyllä kuka tahansa joka sen kerran on kuullut, tuollaista valittavaa tapaa puhua ei varmaan oo kellään muulla.

- Ja sinä katsot oikeudeksesi sanoa äidillesi tuollaisia asioita.

- Äiti, älä nyt viitsi. Lopetetaan tää jo tähän. Kai sulla sentään oli jotain asiaakin kun soitit. Mitä asiaa sulla oli?

- Vai ei saa neidille enää asiattakaan soittaa! Pitää oikein asiaa olla. Entä jos vain halusin kuulostella vointiasi?

- Hyvin minä voin, Minna sanoi pakotetun rauhallisesti ja huokaisi.

- Ja nyt jo huokailee tuolla toisessa päässä. Luulet kai että kotoa muutettuasi enää vain armosta puhut vanhempiesi kanssa. Sallinet minun muistuttaa että yhä olet meistä riippuvainen.

- Juu juu, tietysti olen. ...

(Veronica Pimenoff, Pohjoiset pelit, ss. 36-37)

Äidin puheenvuoroille ovat tyypillisiä epäsuorat, äidin tai vanhemman asemaan vetoavat paheksunnat: äiti käyttää itsestään nimitystä äiti tai "piiloutuu" keskustelun lopulla nimityksen vanhemmat taakse. Tytärtään hän aluksi sinuttelee, mutta siirtyy ilmikonfliktin jälkeen käyttämään hänestä nimitystä neiti, jolla korostaa ironisesti tyttären riippumatonta asemaa (vrt. sanaan tytär, joka korostaisi suhdetta vanhempiin), sekä lopulta persoonattomaan kolmannen persoonan käyttöön (ja nyt jo huokailee...). Lopun suoran paheksuvissa ilmauksissa hän kuitenkin palaa toisen persoonan käyttöön. Edelleen hänen puheenvuoroissaan on modaalaisia sallimiseen ja velvollisuuteen liittyviä deonttisia (ks. esim. Hakulinen-Karlsson 1979, 259-) il-

mauksia, esim. katsot oikeudeksesi, vai ei neidille saa soittaa, sallinet minun muistuttaa, vain armosta puhut. Edes kysymystään tyttären voinnista hän ei saa sanottua suoraan, vaan esittää sen epäsuorasti saako sellaiseta asiasta soittaa jos... Tyttären vastauksessa hän reagoi kyllästyneeseen huokaukseen jolla tytär ilmaisee asenteensa, ei varsinaiseen vastaukseen.

Äiti ei jätä tyttärelleen paljoa liikkumatilaa, mutta liioin ei tyttäreään yritä ymmärtää äitinsä huolta, vaan tarttuu tämän puheisiin sananmukaisesti ja avoimen moittivasti tai loukkaavasti. Näin tilanne kehittyy täydelliseksi kommunikaatiokatkokseksi ja päivälliskutsu - äidin varsinainen asia - jää esittämättä.

Teksti sisältää monenlaisia elementtejä: puhutteluja, modaalisia ilmauksia ja nimittämiä, joiden perusteellinen analyysi vaatisi melkoista kiellopillista käsitteistöä. Mutta kuten esimerkianalyysi osoittaa, suhteellisen yksinkertaisellakin käsitteistöllä pystyy melko hyvin analysoimaan ja eksplikoimaan lukuvaikutelmaa.

4. Keskustelua

Edellä käsitellyt tekstikatkelmat ovat malliesimerkkejä, joiden löytäminen vaati melkoisesti vaivaa: kaikki kirjailijoiden tekstit eivät antaudu yhtä helposti analysoitaviksi, monien teksteistä taas ei tällaisella analyysillä löydä yhtä kiinnostavia näkökulmia, ja usein analyysi jää - ainakin akateemisena kirjallisen tekstin analyysinä - puolitehen. Syvempi analyysi vaatii huomattavasti mutkikkaampaa tekstilingvististä ja kiellopillista käsitteistöä, johon toivomme voivamme palata myöhemmin Liisa Lautamatin kanssa (Lautamatti-Leiwo, tekeillä). Diskurssianalyysistä, tekstilingvistiikan peruskäsitteistä ja modaalisuudesta referaatteja laatineen suomen kielen proseminaariryhmän jäsenet pystyivät kuitenkin esimerkiksi edellä kuvattuihin Haanpään ja Meren tekstien analyysiin sekä löysivät teksteistä mielenkiintoisia tyyllopillisia ongelmia.¹ Työmuodoksi tällaisiin töihin sopii hyvin ryhmätyö, jossa eri jäsenillä on analysoitavana erilainen teksti: näin tekstien ominaisuudet tulevat helpommin esille ja myös erilaiset analyysivaihtoehdot tulevat eksplisiittisesti punnittua.

¹ Tätä kirjoitusta laatiessani olen käyttänyt Eija Korvenrannan esitelmaa Haanpään em. novellista, Anne Keinäsen esitelmaa eräästä Antti Hyryn tekstistä, Riitta-Liisa Lahden esitelmaa Veijo Meren em. näytelmästä ja Päivi Holopaisen esitelmaa eräästä Maiju Lassilan dialogista, jotka on pidetty suomen kielen proseminaarissa keväällä 1981.

Tekstilähteet

- Haanpää, Pentti. Reppuselkäinen mies ja laiha hevonen. Kokoelmassa Jutut, 3 p. Helsinki 1966. Otava.
- Kivi, Aleksis. Seitsemän veljestä. Helsinki 1956. WSOY.
- Knutson, Gösta. Pekka Töpöhäntä pääsee pälkähästä, suom. Terttu Liukko. Jyväskylä 1952: Gummerus.
- Meri, Veijo. Tukikohta. Kok. Sotaromaanit 1. Helsinki 1966. Otava.
- Pimenoff, Veronica. Pohjoiset pelit. Helsinki 1970. Tammi.

Lähteet

- Hakulinen, A. ja F. Karlsson 1979. Nykysuomen lauseoppia. Jyväskylä: SKS.
- Korpimies, L. 1980. Diskurssianalyysin soveltaminen näytelmätekstin analyysiin. Folia Fennistica et Linguistica, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julk. 3, 41-53.
- Lautamatti, L. ja M. Leivo (tekeillä). Diskurssianalyysin soveltaminen kirjallisiin teksteihin.
- Leivo, M., J. Kuusinen ja A. Kuusisto 1981. Opettajan ja oppilaan kielellinen vuorovaikutus I. Opetusdiskurssin kuvaus. Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja viestinnän laitoksen julk. 25.
- Sinclair, J. Mch. ja R.M. Coulthard 1975. Towards an Analysis of Discourse. The English used by teachers and pupils. Lontoo: Oxford University Press.